

Р. О. Магдиш

ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА ПРО СПЕЦИФІКУ ЧАСОПРОСТОРУ СУЧАСНИХ ТВОРІВ-МАНДРІВ

Проблема часопростору в художній літературі представляє певний науковий інтерес для сучасних літературознавців і критиків. Для аналізу твору часто виникає необхідність визначити часопросторову організацію та насиченість художнього світу, оскільки цей показник в багатьох випадках характеризує стиль твору або напряду, говорить про переважання в ньому оповідних чи динамічних елементів.

У зарубіжній та вітчизняній літературній критиці час і простір розглядаються у зміненому стані. Особливістю художнього осмислення, за твердженням В. Бібіка, „є звільнення від рамок раціональної логіки чи життя природи, а також індивідуальне авторське створення просторово-часових утворень <...> найважливішим є те, що простір і час у мистецтві отримують додаткове символічне значення окрім лише раціонального <...> власне такі, змінені (перетворені) форми існування об'єктів стають предметами дослідження як теорії літератури так і літературної критики [2, с. 80-81].

Метою нашої статті є узагальнення сучасної критичної рецепції часопростору у творах-мандрах.

Системні дослідження художнього часу і простору у літературознавстві та критиці почались лише на початку ХХ ст., хоча певні передумови вивчення суб'єктивного сприйняття часу, залежності його від бачення спостерігача складались ще на рубежі ХVІІІ-ХІХ ст. [2, с. 80-81].

Сучасні категорії часопростору мають мало спільного з часом і простором, який переживався людьми в інші історичні епохи. Таким чином, категорія часопростору постмодерністського твору, на думку О. Кискіна, актуалізує тезу М. Ахундова про зміну циклічної моделі часу на спіральну, а тому „виникнення такої форми часу як „вічність" пов'язане зі становленням абстрактного мислення <...> на цьому ж рівні народжується й уявлення про порядок та хаос як часопросторові парадигми <.. .> сенс хаосу полягає у тому, що він є безкінечним простором <...> хаос можна визначити як породжуючий простір у більшості давніх вірувань" [5, с. 7].

У процесі нашого дослідження ми виявили, що існує ряд робіт, присвячених питанню про час і простір у художніх творах. Таких критичних рецепцій достатньо багато для того, щоб робити їхній опис та узагальнення. Але питання про художній простір у постмодерністських творах-мандрах є малодослідженою. На сьогодні немає конкретної та загальноприйнятої класифікації просторових моделей у постмодернізмі, зокрема творах жанру тревелогу.

Напрямок постмодернізму визначає сьогоднішній культурний процес у світі та в Україні. В епоху постмодерну відбувається актуалізація культурних традицій: народної карнавальної культури, бароко, мандрівництва та ін. Саме мандрівництво стало універсальним конструктором й найпоширенішим мотивом у постмодерністському романі як найбільш пластичній й націленій на *пошук* формі [3, с. 184]. Мандрювання - є однією з найвагоміших метафор сучасного

дискурсу, для якого святковість являє собою занадто велику присутність немісцево-далекого в звичному світі речей. Подорожі доби Постмодерну для пересічного громадянина є світським еквівалентом священних свят, що ділили час у традиційних культурах на два періоди - сакральний час свята та профанний час повсякденних обов'язків. Розважаючись, людина задовольняє свої духовні потреби, оцінює власну особистість, аналізує свою роль у масштабах різних соціальних систем. Потреба свободи та небуденності *спонукає* людину до розірвання кола „нудьги повсякденного“, під час чого йде тимчасова руйнація усталеного життєвого світу з його звичним, набридливим хронотопом. Завдяки мандрям як виду заміщення оточуючого соціокультурного середовища відбувається відхід від перманентних турбот та негараздів невиразної буденної екзистенції та відступ від стану й тональності нудьги [4, с. 108]. Вивчення літературних феноменів „постепохи“ є одним з важливих завдань, які постають перед сучасним українським літературознавством. Дискусії про постмодернізм як художній метод залишаються актуальними вже протягом багатьох років, починаючи з останньої третини ХХ ст., а в вітчизняній науці про літературу - протягом останніх двох десятиліть. Дослідженням постмодернізму в літературі займалися Т. Гундорова, Т. Денисова, М. Курочкина, В. Назарець, В. Пахаренко, О. Радомська, І. Скоропанова, Р. Харчук та інші.

Варто зазначити, що проблема часопросторової організації постмодерністських творів-мандрів є мало розробленою, а звідси - актуальною. Теорія хронотопу в різноманітних наукових парадигмах - вже вивчена на достатньому рівні. Проте специфіка часопростору творів жанру „мандрування“ має дискусійний характер, так як, у сучасному літературознавстві, чітко не досліджені особливості самого жанру, а це означає, що, і сам хронотоп вивчений недостатньо, і становить науковий інтерес.

Перш ніж перейти до огляду літературної критики про часопросторову організацію творів-мандрів, треба узагальнити фундаментальні дослідження про специфіку хронотопу у художньому тексті.

Проблема зображення й аналізу простору в художніх творах ніколи не припиняла бути об'єктом наукових досліджень. З розвитком літератури та літературознавства змінювалось і розуміння значення простору в ідеї твору.

Дослідження часопростору в художньому творі має свою історію, зокрема, бахтінській теорії передували праці П. Флоренського та О. Ухтомського, як зазначає дослідник урбаністичного хронотопу О. Кискін [5, с. 9]. Вперше термін „хронотоп“ був використаний у психології О. Ухтомським, який запевняв, що хронотоп прийшов на зміну старим уявленням про час та простір. У його теорії хронотоп трактувався як поєднання сучасного, майбутнього та минулого, тобто як синкретична категорія психологічного часопростору людини [5, с. 10]. Проте вперше термін „хронотоп“ у літературознавчій науці було введено М. Бахтіним. Хронотоп, за М. Бахтіним, позначає взаємозв'язок часових та просторових координат художнього тексту: „Прикмети часу розкриваються у просторі, і простір омислюється та вимірюється часом. Цим перехрещенням низки і взаємозв'язку прикмет характеризується художній

хронотоп" [1, с. 246]. У дослідженні роботи М. Бахтіна, присвячену формам часу та простору у романі, варто звернути увагу на той факт, що термін „хронотоп" не підміняє автоматично термін „часопростір", тому, за словами дослідника, його доцільно вживати там, де досліджується органічний взаємозв'язок між часом і простором, а не просто час і простір [1]. Тобто, як бачимо, дослідник вважає, що органічний взаємозв'язок часу і простору утворює художній хронотоп, проте, за доцільне, ми досліджуємо часопростір у всіх його аспектах, так як терміни „хронотоп" та „часопростір", у сучасному літературознавстві мають досить дискусійний характер, і на теоретичному рівні, не доведений факт розмежування цих термінів.

Цікавим, на нашу думку, є дослідження художнього простору як філософсько-естетичної категорії І. Нікітіної. Дослідниця вказує на зв'язок між поняттями „хронотоп" і „художній простір". За її спостереженнями, поняття художнього простору є універсальним на відміну від поняття хронотопу. Авторка їх чітко розмежовує. Вона стверджує, що поняття хронотопу доцільно вживати лише по відношенню до творів художньої літератури, оскільки там є сюжет, який розгортається у часі і просторі. І. Нікітіна розглядає хронотоп як один із типів художнього простору [10]. З вищезазначеним твердженням не можна повністю погодитись, так як художній простір є одним із компонентів хронотопу.

Юрій Лотман визначає художній час літературного твору як часовий ряд у різноманітних аспектах втілення, функціонування та сприйняття його в творах художньої літератури як явища мистецтва та вирізняє такі ланки взаємозв'язку часу й художнього твору: реальний час створення, існування художнього твору як матеріального об'єкта та час його сприйняття читачем [8, с. 133]. Художній час літературного тексту може приймати різноманітні форми залежно від творчого задуму автора: може співпадати із реальним часом об'єктивної дійсності, спиратися на далеке майбутнє або, взагалі, бути невизначеним; пришвидшуватися, уповільнюватися, зупинятися, розтягуватися або стискатися.

Постмодерністи розробили свій художній простір, де домінує карнавальна гра образами, цитатами, мовними засобами, гра простором і часом. Так, дослідник урбаністичного хронотопу в постмодерністському романі, О. Кискін, стверджує, що „постмодерна просторовість виражає повне руйнування класичної фабули, сюжет стає поліваріантним, багат шаровим. Звідси уявлення про „серійність", або про „фрактальність" мислення ХХ ст. Для людини доби постмодернізму характерне сполучення лінійного й циклічного часу, а також спроби винайти новий принцип обліку часопростору. Наприклад, декотрі з постмодерних текстів демонструють подієвість та предметність всупереч часу, прагнуть перекреслити часовий вектор взагалі. Проте відчутність хронотопу в постмодерному романі є тільки прагненням продемонструвати анти-хронотоп і, врешті-решт, створити варіант хронотопу на основі оперування поняттям „ніщо" [5, с. 11]. Наведена вище концепція дозволяє констатувати, що постмодерністська література кардинально змінила традиційну схему побудови часопростору, зокрема, на нашу думку, це яскраво проявилось у творах жанру

тревелогу. Досить цікавим є фрагментарність „мандрівного” тексту, де хронотоп подається хаотично, в оповіді головних героїв не прослідковується послідовність подій, час і простір є варіативним, і конструюється зі спогадів мандрівників.

Сучасний автор навмисно руйнує загальний стереотип конструювання художнього часу та простору, щоб читач самостійно зміг проаналізувати реалії та ситуації, які відбуваються у творі. Авторіві цікаво „замовчувати” подальші події, тому що інтерпретація тексту читачем, може не співпадати із початковим авторським задумом. У творах жанру „мандрування” письменники граються із текстом, часом та простором, що впливає на жанрову специфіку тексту, композиційну структуру, висвітлення художнього образу. З цього приводу, слушно зауважує В. Коркішко, що „художній хронотоп, на відміну від часових і просторових визначень об'єктивної дійсності, має більш або менш суб'єктивний характер <...> відчуття часу і простору залежить від вираження його автором, сприйняття читачем та від взаємозв'язку реального світу й світу художнього. Авторський хронотоп вирізняється найбільшою суб'єктивністю, адже створюючи художній текст автор наче „грає” із часом (він може зробити його повільним, швидким або зупинити, якщо цього вимагає творчий задум; зобразити події хронологічно або непослідовно тощо) та простором (розширити, звужити і т.д.)” [6, с. 390]. Цим і пояснюється той факт, що у творах-мандрах відтворюється досить хаотичний та непослідовний характер викладу матеріалу, це пов'язане із авторським ставленням до зображуваної дійсності. Простір формується за допомогою авторської інтенції, подорож дозволяє авторіві-мандрівникові акцентувати на певних відрізках свого життя, що і призводить до так званої непослідовності часу. Варто зазначити, що характерним для тревелогу є свобода жанру, безумовно, впливає на часопросторову організацію тексту. Так, письменники-постмодерністи застосовують цікавий стилістичний прийом - ретроспекція, яка дозволяє конструювати мандрівний простір у триплановому вимірі [5]. Таким чином, перед нами постає одразу минуле-теперішне-майбутнє, герой-мандрівник подорожує у теперішньому, топоси певних місць призводять до актуалізації „картин минулого”, а майбутнє, в свою чергу, подається як своєрідна перспектива подальшого розвитку подій у житті подорожанина. Адже під час мандрування відбувається переосмислення життєвих цінностей, формування світогляду, а отже, емоційний стан людини, якщо говорити про художній текст, не контролює структурування часопростору, і останній, моделюється через психологічні колізії та внутрішній стан суб'єкта. У зв'язку з цим, В. Коркішко зазначає: „Хронотоп персонажів уособлює собою так званий психологічний хронотоп, що генерує самосвідомість персонажів художнього твору. Це суб'єктивний часопростір діючих осіб. Зовнішній хронотоп несе в собі інформацію про місце розвитку подій та оточення героїв літературного твору. Внутрішній часопростір охоплює душевний світ персонажів, їхню свідомість, пам'ять та уяву” [6, с. 391]. Отже, герой-мандрівник художнього твору може знаходитися одночасно у декількох локусах - у конкретному місці й часі фізичного перебування (подорож потягом, літаком та іншими засобами

транспорту) та в просторі своїх думок, спогадів, згадок, що є специфічним для текстів-мандрів. Як вже було зазначено раніше, часопростір є суб'єктивним та реалізується, за словами В. Коркішко, у „свідомості автора, персонажів і читача літературного тексту <...> художній час усвідомлюється завдяки його плинності, перебігу подій, зміні часових координатів і циклів (години, доби, пори року і т.д.) та досягається людиною на рівні її „відчуття часу" <...> художній простір реалізується за допомогою речей, що його складають" [6, с. 391]. Отже, мандрівник пізнає простір за допомогою осмислення матеріальних речей, що трапляються йому під час подорожі. Рух речей у просторі сприяє зміні часових координатів, тому художній час і простір органічно пов'язані, і не можуть існувати окремо один від одного.

Аналіз ґрунтовних та фундаментальних критичних та літературознавчих праць, присвячених особливостям часопростору у художньому творі, зокрема, у текстах жанру „мандрування", дає підстави дійти висновку, що категорія часу та простору становить своєрідне поле наукових зацікавлень. Деякі з дослідників вказують на імперсональність часу, для літературознавців розвиток сюжету, рух, дії - усе пов'язане із часом як константою буття героя твору. Однак частина дослідників розглядає час і простір як одне ціле, що знаходиться у нерозривному взаємозв'язку, і саме цей взаємозв'язок визначає особливості художнього твору. У сучасній науці поняття часу та простору набуває нових неоднозначних трактувань, що призводить до постійних дискусій та досліджень.

Так, більша частина вітчизняних науковців вказують на фрагментований простір у сучасному тревелозі. Таким чином, мандрування фрагментованим простором відповідає загальному сучасному стану хаосу у світі або у житті _ самого героя. У творах-мандрах простежується непослідовність зображуваних подій, письменники навмисно трансформують традиційне потрактування категорій часу і простору. Відчутність хронотопу у постмодерністському творі жанру тревелогу є тільки прагненням продемонструвати анти-хронотоп і, врешті-решт, створити варіант хронотопу, який базуються за принципом „ніщо" [5]. Отже, у сучасному творі жанру „мандрування" наявне повне руйнування традиційного розуміння категорій часу та простору. Твори-мандри репрезентативно засвідчують появу авторського хронотопу, який вирізняється суб'єктивністю, адже у тексті автор „грається" із часом та простором.

Література

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. - М.: Худож. лит., 1975. - С. 234-407.
2. Бібік В. Б. Категорія хронотопу як об'єкт літературної критики / В. Б. Бібік // Філологічні семінари. - К., 2009. - С. 80-83
3. Біла І. „Духовне мандрівництво" в українській та російській постмодерні стичній прозі (на матеріалі творчості Ю. Андруховича, Володимира Єшкілева та Віктора Пелевіна) / І. Біла // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. - Рівне РДГУ, 2007. - Вип. XVII. - 226 с.

4. Доній Н. Мандрювання як ситуація розриву з „нудьгою повсякденності" постмодерну / Н. Доній // Сіверянський літопис. - 2002. - № 2. - С. 105-108.
5. Кискін О. М. Урбаністичний хронотоп в постмодерністському романі: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.06 „Теорія літератури" / О.М. Кискін. - К., 2006. - 20 с.
6. Коркішко В. О. Часопростір як формотворча категорія тексту / В. О. Коркішко // Актуальні проблеми слов'янської філології : міжвуз. зб. наук, ст / [відп. ред. В. А. Зарва]. - Бердянськ : БДПУ, 2010. - Вип. XXIII: Лінгвістика і літературознавство. - Ч. I. - С. 388-395.
7. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Д. С. Лихачев. - М. - [вид.: 3-тє], 1979. - С. 231-405.
8. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. // Об искусстве. - СПб.: „Искусство - СПб", 1998. - 285.
9. Меркулова И. И. Хронотоп дороги в русской прозе 1830 -1840-х годов: автореф. на получение науч. звания доктора филол. наук: спец. 10.01.01 „Русская литература" / И. И. Меркулова. - Самара, 2007. - 26 с.
- Ю. Никитина И. П. Художественное пространство как предмет философско-эстетического анализа: автореф. на получение науч. звания доктора философ, наук: спец. 09.00.04 „Эстетика" / И. П. Никитина. - М.: МГУ, 2003. - 24с.
11. Н. Копистянська, Григораши Н. Напрями вивчення часу і простору в літературознавстві слов'янського світу / Н. Копистянська, Н. Григораши // Слов'янські літератури. Доповіді. XIII Міжнародний конгрес славістів. - К. - 2003. - 15—21 серпня. - С. 5-35.
12. Роднянская И. Б. Художественное время и художественное пространство / И. Б. Роднянская // Литературная энциклопедия терминов и понятий. - М.: Интелвак, 2001. - С. 1174 - 1176.

Анотація

Р. О. Літературна критика про специфіку часопростору сучасних творів-мандрів

У статті робиться спроба систематизувати й обґрунтувати основні дослідження про особливості часопростору творів-мандрів у сучасній літературній критиці. Авторка окреслює загальні концепції вітчизняних і зарубіжних праць присвячених проблемам часопросторової організації „мандрівного" тексту.

Ключові слова: часопростір, подорож, мандрювання, постмодернізм.

Аннотация

Р. А. Магдиш Литературная критика о времени и пространстве современных произведений-путешествий

В статье осуществляется попытка систематизировать и обосновать основные исследования особенностей время и пространства в современной литературной критике. Автор определяет основные концепции отечественных и

зарубежных работ посвященных проблемам временной и пространственной организации „странствующего" текста.

Ключевые слова: время, пространство, путешествие, странствование, постмодернизм.

Summary

R. A. Magdysh Literary criticism about the specifics of time and space contemporary works-wandering

The article is an attempt to systematize and justify major studies of the time and space in modern literary criticism. The author defines the basic concepts of domestic and foreign works on the problems of temporal and spatial organization of the „wandering" of the text.

Key words: time, space, travel, pilgrimage, postmodernism.